

Е. С. Клименко
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

**МУЗИЧНА ЗНАМЕННА РУКОПИСНА КНИГА
КИРИЛИЧНОГО ПИСЬМА XVI–XVII ст. У ФОНДАХ
ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Музичні рукописні книги кириличного письма є важливим джерелом з історії книжної культури, пам'ятками музичного мистецтва, що висвітлюють розвиток вітчизняної освіти та духовної культури в цілому, оскільки охоплюють значний за обсягом період від XI до XVIII ст. Усі вони є пам'ятками церковно-співочого мистецтва, які за способом виконання можна поділити на одноголосі (церковна монодія) та багатоголосі (партесні та духовні концерти).

Пам'ятки церковної монодії за своїм складом представляють собою збірники одноголосих піснеспівів (ірмосів та тропарів канонів, стихир, антифонів, прокимнів та ін.) і є формами православної гімнографії.

Більшість дослідників вважає, що церковна монодія в Україні-Русі в усіх її жанрах, формах, типах півчих книг та нотопису була запозичена з Візантії. З XI ст. цей єдиний на Русі вид письмового професійного мистецтва активно трансформується, набуваючи виразних місцевих рис, про що свідчить виникнення старокіївського знаменного співу та формування власного різновиду безлінійної нотації¹.

Гімнографічні півчі тексти у різні періоди свого існування записувалися двома типами нотацій: безлінійними, що позначалися на письмі знаменами, та нотолінійними.

У давньоруську епоху одночасно існували два види безлінійних нотацій: крюкова, або знаменна (яку в Західній Україні в XVII ст. називали кулизмяною²), та кондакарна. Остання, не отримавши поширення у давньоруській церковній традиції, в XIV ст. вийшла із ужитку. Знаменна ж нотація пройшла певні етапи свого розвитку та еволюції протягом століть і наприкінці XVI ст. в Україні

та Білорусії перестає використовуватися. Як відомо, в Україні в кінці XVI ст., а в Росії у кінці XVII ст. під впливом західноєвропейського багатоголосся відбулося реформування системи нотописання, і з'явилася квадратна нотація на п'ятилінійному нотному стані – київське знам'я.

Від початку XVII ст. знаменна нотація використовується тільки в Московській Русі й зазнає суттєвих змін та вдосконалень. Найголовніші з них виявилися у появі в рукописах з другої половини XVII ст. кіноварних позначок – червоних літер, що писалися зліва та зверху від знамен, та признаків – додаткових чорнильних рисочок біля знамен, введених у 1668 р. О. Мезенцем (і перші, й другі уточнювали звуковисотне положення знамен).

У знаменних російських рукописних книгах XVI – другої половини XVII ст. зустрічаються ще два види маловивчених безлінійних нотацій: „путь” та „демество”.

З кінця XVI ст. у церковно-співочому мистецтві поступово формується новий тип музичного мислення – поліфонічний. Поряд з монодією виникають дво-, три- та чотириголосі інтерпретації гімнографічних текстів. Тип запису багатоголосного співу отримав назву „строчний”. У 30–40-х роках XVII ст. велика частина репертуару була розспівана строчним багатоголоссям, і на середину XVII ст. припадає його розквіт, про що свідчать “Описи нотних книг” бібліотеки царя Олексія Михайловича та його сина Федора Олексійовича³. Цей новий вид співу вимагав від півчих особливої майстерності, оскільки вони повинні були знати будь-який голос: „низ”, „путь” та „верх”.

З третьої чверті XVII ст. простежуються дві тенденції у розвитку російського церковно-співочого мистецтва. Одна з них була спрямована на збереження півчої традиції у тому вигляді, в якому вона дійшла до середини XVII ст. Друга тенденція полягала в обновленні старої системи, виправленні накопичених за кілька віків помилок, що виникали у процесі переписування книжок, й передбачала відмову від роздільномовних текстів та вставок (хабув), які викривляли священні тексти. Крім того, переведення тексту на новоістинномовну основу значно скорочувало церковну службу, що допомогло позбутися одночасного звучання у храмі різних розділів служби. Відбувалося виправлення текстів, коректування розспівів, комісією справщиків на чолі з старцем Олександром Мезенцем була складена півча Азбука, у якій були по-новому систематизовані при-

наки. Кінцевою метою цієї роботи було тиражування уніфікованих півчих книг друкованим способом. Але цього не сталося у зв'язку з впровадженням під впливом західноєвропейської музичної культури бароко партесного співу, що потіснив знаменний розспів⁴.

Тому XVII ст. є періодом перетину у співочій практиці двох музичних систем, виражених знаменною безлінійною нотацією та п'ятилінійною нотацією західноєвропейського походження. У зв'язку з перемогою останньої, знаменний спів залишився лише у вузькому вжитку старообрядців, про що свідчать знаменні рукописні книги XVIII – першої половини XIX ст.

На межі XIX – XX ст. російськими дослідниками (прот. В.М. Металлов, С.В. Смоленський та ін.) велася робота по відновленню прочитання вже забутої знаменної нотації та давньоруського співу. Оскільки, як зауважує С.В. Смоленський, „отсутствие всяких указаний относительно ритмов, строения форм и оттенков исполнения в изложении по цефалтному ключу (п'ятилінійної нотації – *Е.К.*) дает читателю только сухой абрис напева, а не живую картину в красках”, потрібно „доходить, постепенно углубляясь в даль минувших веков, до научного уяснения оснований древнего родного искусства”⁵.

В історії вітчизняної рукописно-книжної культури знаменні рукописні книги не були достатньо досліджені з історико-кодикологічної точки зору через брак джерельної бази та з причин втрачених зв'язків, традицій співу, які давали б можливість переконливого прочитання знаменної нотації. Адже ці книги становлять особливо велику цінність, оскільки були написані забутими нині безлінійними нотаціями й зберегли у традиційній формі пам'ятки середньовічної музичної творчості.

Їх перші науково-реєстраційні описи, зроблені М.І. Петровим⁶, О.О. Лебедевим⁷, С.І. Масловим⁸, М.М. Сперанським⁹, В. Березіним¹⁰, С.О. Щегловою¹¹, були складені наприкінці XIX – на початку XX ст. і мали узагальнюючий характер та здебільшого облікове навантаження. В них майже не розкривався зміст рукописних книг як пам'яток музичного мистецтва. Адже півчі рукописи мають два тексти – вербальний та музичний, через що потребують подвійної обробки – загальної та музично-палеографічної.

Тому нами проводиться археографіко-музикознавчий та кодикологічний опис знаменних рукописних книг (далі – РК), що зберігаються в ІР НБУВ, який дозволить виділити, науково визначити і поставити на державний облік відповідно до встановлених

критеріїв цінності ці унікальні пам'ятки музичного та книжкового мистецтва.

Їх науковий опис відтворює багатоаспектний характер дослідження, охоплюючи усі можливі напрями вивчення історії книги, її структури, змісту, текстів, художнього оформлення, музичних особливостей тощо.

В ІР НБУВ зберігаються 44 музичні знаменні РК, здебільшого російського походження, які, за даними описів, охоплюють період від XII до початку XX ст. Вони представлені у колекціях та архівних фондах: Літературні матеріали (ф. I), Одеське товариство історії та старожитностей (ОТІС) (ф. V), Колекція рукописних книг ІР НБУВ (ф. 30), Київська духовна академія (ф. 160), Колекція уривків слов'янських рукописів ІР НБУВ (ф. 235), Церковно-археологічний музей Київської духовної академії (ЦАМ КДА) (ф. 301), Зібрання рукописних книг бібліотеки Історико-філологічного інституту кн. Безбородька у Ніжині (ф. 310), Зібрання рукописних книг Києво-Софійського собору (ф. 312), Зібрання рукописних книг бібліотеки Почаївської лаври (ф. 313).

До колекції входять такі типи півчих богослужбових книг, як Ірмологіони, Октоїхи, Стихирарі, Обиходи, Мінеї, Праздники, Тріоді, а також Азбуки. Як правило, декілька півчих книг об'єднувалися в один кодекс (див. Збірники у табл. "Основні характеристики півчих рукописів XVI – XVII ст.").

Усі вони мають невеликий формат: в четверту та восьму долю аркуша.

Основним завданням наукового опису півчих знаменних РК є встановлення часу їх створення. Датування здійснюється за комплексними ознаками, серед яких: філіграні, шрифт, чорнило, оправа, оздоблення, маргінальні записи, колофони, а також мовні та текстові редакції, графічні особливості письма знамен, види нотацій тощо.

У текстах знаменних РК XVI – XVII ст. не визначена точна дата створення. Усі вони написані на папері іноземного виробництва. Нами розглядаються 16 РК XVI–XVII ст., які можна датувати так:

Ф. 160, од. зб. 614. Філіграні: *кабан* двох видів: 1) – сх. 10*, № 13574–13577 (1503–1546); 2) – под. 6, № 1699–1701 (1542) та № 1755 (1554); *корона* – сх. 13, № 1557 (1536), сх. 10, № 5062

* Тут і далі цифра перед номером філіграні вказує на порядковий номер у „Переліку довідників філіграней”, наведеному у кінці даної статті.

(1536–1541), сх. 6, № 3012 (1536); *лілія у гербовому щиті* – сх. 10, № 7147 (1531–1532).

Ф. I, од. зб. 11962. Філіграні: *птаха у круглому щиті під короною* – под. 16, № 577 (1595); *герб Єліта* – сх. 7, № 102 (1589–1600).

Ф. 312, од. зб. 113. Філіграні: *одноручний глечик з короною під розеткою на кришці, з літерами CP/S на тулубі* – сх. 9, № 28 (1604) та *дворучний глечик* – сх. 9, № 542 (1609).

Ф. 301, од. зб. 148 л. Філіграні: *ворота кріпосні з двома баштами двох різновидів*: 1) – тот. 1, № 31 (1658); 2) *з написом RAVEUSPVRG* – сх. 6, № 1979 (1610–1620); *лілія у гербовому щиті з літерами SI / WR-лігатура* – сх. 12, № 1735 (1641); *герб Базеля (ріг достатку у гербовому щиті під короною)* – сх. 16, № 639 (1644); *одноголовий орел з короною* – сх. 16, № 1398 (1641); *герб з баштою та орлом* – под. 1, № 213 (1633).

Ф. 301, од. зб. 115 л. Філіграні: *одноручний глечик восьми різновидів*: 1) *з літерами R/FO на тулубі* – тот. 1, № 705 (1623); 2) *з літерами P/BR на тулубі* – тот. 1, № 692 (I пол. XVII ст.); 3) *з літерами PO//IC* – сх. 9, № 133 – 134 (1623–1625); 4) – сх. 1, № 79 (1645–1654); 5) *з літерами FB на тулубі* – аналогів не виявлено; 6) *з літерами IC* – сх. 1, № 790 (1634); 7) *з літерою M на тулубі* – сх. 9, № 502–504 (1630–1633); 8) – сх. 9, № 495–497 (1653–1656); *ворота кріпосні з двома баштами* – сх. 2, № 1119 (1628–1630); *ріжок* – сх. 2, № 107 (1625).

Ф. 301, од. зб. 97 л. Філіграні: *лілія у гербовому щиті під короною /LD* – сх. 13, № 2165 (1639); сх. 1, № 910 (1647); *одноручний глечик трьох різновидів*: 1) *з короною під півмісяцем з літерами P/BR на тулубі* – сх. 9, № 230 (1627, 1631); 2) *увінчаний короною з розеткою та півмісяцем, з півмісяцем на горлі та літерами FG на тулубі* – аналогів не виявлено; 3) *з літерами IL* – сх. 9, № 517 (1635–1637); *ключі у гербовому щиті [під короною] /HF* – под. тип, але без корони див. 15, № 653–655 (1639–1642); *виноград* – сх. 12, № 2118 (1659).

Ф. 301, од. зб. 94 л. Філіграні: *літери у гербовому щиті під короною* – под. 1, № 78 (1627).

Ф. 301, од. зб. 644 п. Філіграні: *голова блазня з 5-ма зубцями на комірці трьох різновидів*: 1) – сх. 4, № 37 (1664–1665); 2) //PR – сх. 1, № 311 (1650); 3) – сх. 4, № 52–54 (1643–1645); *герб м. Берна /WR лігатура // PC* – сх. 1, № 973 (1651–1659); *лотарингський хрест // LD* – сх. 1, № 599 (1652); сх. 6, № 2909–2910 (сер. XVII ст.).

Ф. 301, од. зб. 119 л. Філіграні: *голова блазня з 7-ма зубцями на комірці* – сх. 2, № 1352–1354 (1664).

Ф. 313, од. зб. 32. Філіграні: *агнець пасхальний* – под. 1, № 9 (1673–1676), *голова блазня з 7-ма зубцями на комірі* – сх. 4, № 319 (1667), № 324 (1684); *двоголовий орел з короною* – сх. 1, № 1027 (1670–1680).

Ф. 301, од. зб. 344 п. Філіграні: *голова блазня* двох типів: I – з *5-ма зубцями на комірі* – сх. 13, № 2569 (1668), сх. 2, № 1194 (1674); II – з *7-ма зубцями на комірі* – сх. 1, № 455 (1663, 1673–1676); под. 12, № 2025 (1676); *герб Ярославля // ЯМ[СЯ]* – сх. 17, № 31 (1784).

Ф. 310, од. зб. 4. Філіграні: *голова блазня* двох типів: I – з *5-ма зубцями на комірі*, має два варіанти: 1) – под. 1, № 354 – 355 (1683); под. 11, № 348 (1672); 2) // *NIM* – под. 4, № 182 (1678, 1682); II – з *7-ма зубцями на комірі* // *НИН* – сх. 4, № 510 (1672), № 511 (1678–1680).

Ф. 301, од. зб. 345. Філіграні: *голова блазня* двох типів: I – з *5-ма зубцями на комірі* двох видів: 1) – сх. 2, № 1222 (1681); 2) – сх. 4, № 241 (1663); II – з *7-ма зубцями на комірі* трьох видів: 1) з *літерами PD* – сх. 1, № 478 (1680); сх. 12, № 2014 (1668); 2) // *GB* – сх. 4, № 388 (1663); сх. 2, № 1362 (1665); 3) – сх. 4, № 335 (1680); *агнець пасхальний* // *PI* – тот. 1, № 11 (1670); *герб міста Берна* – сх. 2, № 976 (1677); *двоголовий орел* – сх. 11, № 444 (1673).

Ф. 301, од. зб. 150 л. Філіграні: *голова блазня* двох типів: I – з *5-ма зубцями на комірі*, має три варіанти: 1) – сх. 2, № 1215 (1681); 2) – сх. 4, № 178 (1674–1678), сх. 2, № 1222 (1681); 3) – сх. 1, № 352 (1673–1674); II – з *7-ма зубцями на комірі* – сх. 2, № 1373 (1678), сх. 4, № 493–494 (1679–1686) та № 521 (1682).

Ф. 301, од. зб. 149 л. Філіграні: *голова блазня* двох типів: I – має два види: 1) з *5-ма зубцями на комірі* // *LB* – под. 12, № 1983 (1688); 2) з *6-ма зубцями* – сх. 1, № 349 (1663); II – з *7-ма зубцями* двох різновидів: 1) – сх. 2, № 1373 (1678), сх. 4, № 513 (1684), сх. 1, № 453 (1681), сх. 12, № 2018–2019 (1683); 2) // *P* – сх. 4, № 631 (1693), сх. 1, № 494 (1690); *герб Семи провінцій* – сх. 11, № 111 (1669–167?), сх. 1, № 884 (1699); *герб Амстердама* трьох різновидностей: 1) // *HD* – сх. 3, № 92 (1692); 2) // *MIW* – под. 3, № 242 – 246 (1678–1686); 3) – сх. 1, № 144 (1692) та № 146 (1696).

Ф. 310, од. зб. 176. Філіграні: *герб Амстердама* чотирьох різновидів: 1) – сх. 3, № 363 (1696–1703); 2) – сх. 3, № 96–103 (1693–1696); 3) – сх. 3, № 230–231 (1678, 1681); 4) – под. 3, № 229 (1667); *голова блазня з 7-ма зубцями на комірі*, має два варіанти: 1) – сх. 4, № 432 (1692, 1693); 2) – сх. 1, № 494 (1690); *герб Семи провінцій* – под. 1, № 874 – 881 (1687–1693).

Показовими для датування є також такі музично-палеографічні аспекти, як графіка письма: зовнішній вигляд знамен, їх розмір, нахил, нашарування у процесі еволюції, які активно відбувалися до середини XVII ст.

Так, для XVI ст. характерне спокійне, округле письмо, довші та більш розмашисті горизонтальні риси, ніж у попередні століття. Під впливом збагачення та ускладнення церковних служб з'являються нашарування знамен у 2–3 рядки (див. № 1*, арк. 183–184, 303 зв.–305 та ін.). З кінця XVI ст. письмо знамен стає більш гострокутним з нахилом вправо та вгору, збільшується різниця між товстими та тонкими рисками й до середини XVII ст. стає прямішим, гострішим, прямовиснішим¹².

У кінці XVII ст. та у XVIII ст. письмо знамен стає менш характерним, і зростає значення палеографічних ознак паперу та тексту¹³.

Періодом найвищого розквіту церковно-співочого мистецтва є XVI–XVII ст. У півчих рукописах, починаючи від другої половини XVI ст., і особливо у XVII ст., поширюється багаторозспівність, що проявляється в існуванні декількох музичних версій (інтерпретацій) на один півчий текст. Вони позначалися у тексті „ино знамя”, „ин роспев”, „ин перевод”, „другий”, коли слідували безпосередньо один за другим, і вказували, що іншим є не текст, а інтонація¹⁴. Це свідчить про високу майстерність розспівщиків періоду розквіту співочого мистецтва та прагнення до індивідуальної творчості. З'являються також нові півчі стилі: малий розспів, „болшой” („болшій”) (№ 12, арк. 96; № 13, арк. 181, 197 зв. та ін.), які утворилися безпосередньо зі знаменного, а також самостійні, які мали власну систему нотації. До останніх відносяться демественний розспів (№ 1, арк. 505–517 зв. та 559–561, № 12, арк. 36, № 15, арк. 27), а також „путь”, поширений у кінці XVI–XVII ст. (№ 5–6, 8, 12–16).

У півчих текстах, починаючи з середини XVII ст. зустрічаються такі розспіви: київський (№ 14, арк. 16 та ін.), болгарський (№ 14, арк. після 109), грецький (№ 15, арк. 26; № 16, арк. 135). Крім того, у рукописах XVII ст. з'являються помітки з вказівками на місцеві, монастирські та авторські розспіви: „монастирская” (№ 12, арк. 25; № 14, арк. 105 та 107 зв.), „зуевское” (№ 4, арк. 129), „кириловская” (№ 16, арк. 46), „тифинское” (№ 14, арк. 113).

* Тут і далі у дужках проставлені номери за табл. “Основні характеристики півчих рукописів XVI–XVII ст.”, наведені в даній статті.

У рукописах до середини XVII ст. нотація безпозначкова, але зустрічаються тексти з подекуди проставленими кіноварними позначками (№ 8, арк. 4–280).

Тексти до середини XVII ст. роздільномовні¹⁵ (рос. – раздельноречные), в них можна зустріти “хабуви” та “ананейки” – вставки всередині тексту, що мали такі складові форми: „ха”, „ху”, „хе” або „не”, „на”, „неанес”, „анеанес” і служили для прикрашення розспіву.

Серед півчих знаменних книг XVI–XVII ст. зустрічаються кодекси, у які під час реставрації та повторного опрацювання були вставлені аркуші пізнішого часу з текстом, що доповнює за змістом попередній, але написаний іншим почерком.

Так, у Збірнику (№ 4) текст на арк. 79–156 (40–50-ті роки XVII ст.) доповнює текст Обіходу на арк. 423–427 (за філігранями – 10–20-ті роки XVII ст.). У РК (№ 9) нотовані стихири на Різдво Богородиці на арк. 86–98 та на Воздвиження на арк. 117–136 (60-ті роки XVII ст.) є логічним додатком до відповідних розділів Мінеї святкової (кін. XVII ст.). В Ірмології (№ 11) (70-ті роки XVII ст.) після реставрації були вставлені арк. 1, 169–172 (80-ті роки XVIII ст.), на яких повністю відновлені втрати тексту початку та кінця книги. Однак у Збірнику (№ 15) вміщено різні півчі книги: Ірмологій (60-ті роки XVII ст.) та Обиход з Октоїхом (70–90-ті роки XVII ст.).

Подібні заходи сприяли збереженню текстів півчих книг й були обумовлені їх практичним призначенням, пов'язаним з частим використанням під час богослужінь.

Як бачимо, більшість текстів XVI–XVII ст. дійшла до нашого часу завдяки реставрації та повторному опрацюванню, але збереглися також два кодекси, що мають гарні первісні оправи XVII ст., прикрашені сліпим тисненням. Перший з них (№ 8) на верхній кришці оправи має середник – єдинорог під пальмою, рамку навколо середника, заповнену квітковим орнаментом, та рольове тиснення на рамках з рослинним орнаментом, а також збережені мідні пластинки від застібок. Другий кодекс (№ 13) на верхній кришці має середник – квітку в орнаментальній рамці, окремі басми навколо середника, рольове тиснення на рамках, а також на обрізах – чекани.

У деяких знаменних РК XVI–XVII ст. оправи не збереглися (№ 1, 2, 7, 9, 12), що позначилося також і на ступеню збереженості цих кодексів.

Так, у РК (№ 1) відсутні перші 37 арк. із втратами тексту на них. Книга була склеєна, аркуші переплутані, випадають.

РК (№ 12) розбита, аркуші випадають. При повторному опрацюванні були переплутані місцями цілі зшитки. Тому цю книгу слід читати у такій послідовності: арк. 1–59, 68–116 (Обихід), арк. 60–61, 117–144, 62–67 (Октоїх), арк. 145–147 (Стихири євангельські), арк. 147^a–226, 231, 227–228, 232–233, 229–230 (Ірмологій).

РК (№ 2, 7) вміщують лише уривки. Уривок (№ 2) має переплутані, сильно пошкоджені, ветхі, випадаючі аркуші. Можливо, він був частиною святково оформленого кодексу, оскільки його прикрашає великий, на 7 рядків кіноварний ініціал, внутрішня частина якого утворює специфічний орнамент (арк. 14).

В ІР НБУВ зберігаються півчі знаменні книги XVI – першої половини XVII ст., художнє оформлення яких відзначається високою майстерністю, яскравими барвами, витонченим стилем рослинних візерунків (№ 1, 4, 8).

Так, Збірник (№ 1) має такий набір прикрас: заставки (5) у подвійних рамках трьох видів орнаментики: плетінчасті кіноварні балканського стилю (арк. 55, 358, 571); стилізована рослинна, блакитно-червоних кольорів на золотому тлі (арк. 97); плетінчато-тератологічна блакитно-червоних кольорів із позолотою (арк. 204). Заголовні ініціали плетінчасті кіноварні з акантовидними відростками (арк. 55, 78 зв. та ін.) та тонкі маленькі (арк. 414, 422). В'язь проста.

РК (№ 8) також відзначається своїм художнім оформленням у стародрукованому стилі і має два типи розфарбування заставок (3). Першим типом розфарбування виконана заставка з білим рослинним орнаментом в гравюрній манері (з легкою штриховкою) на чорному полі (арк. 285). Другим – виконані дві заставки з дрібним квітковим орнаментом ніжних рожево-блакитних кольорів із позолотою на подвійних контурах (арк. 4, 164); заставка на арк. 4 має також орнаментовані бордюри. Заголовні ініціали чотирьох видів: 1) з чотирма хрестами з рослинними завитками рожево-блакитних кольорів (арк. 4); 2) контурні, внутрішній простір яких заповнений елементами рослинного орнаменту (арк. 123, 164); 3) високі (на 4–8 рядків), прикрашені стилізованими рослинними завитками, (арк. 5, 13, 24, 33, 134 та ін.); 4) чорний з рослинними відростками. В'язь декоративна.

У досліджуваних РК XVII ст. зустрічаються заставки стародрукованого стилю (№ 3, арк. 1; № 4, арк. 2, 79, 161, 224; № 13, арк. 173) та барокового стилю (№ 14, арк. 99). Ініціали у другій половині XVII ст. невеликі тонкі, кіновар'ю та чорнилом, іноді з

рослинними елементами (№ 9–14), у кінці XVII ст. – високі кіноварні, прикрашені рослинними завітками різних стилів (№ 15, 16). РК (№ 11) на арк. 1 вміщена мініатюра із зображенням прпд. Іоанна Дамаскіна. У РК (№ 15) на полях зустрічаємо малюнки людини, птаха (арк. 40 зв., 65 зв.).

Серед півчих знаменних книг переважна більшість має російське походження. Про це ми дізнаємося в основному зі Стихирарів та Обиходів, в яких були зафіксовані піснеспіви російським святым. Так, Збірник (№ 4) містить стихирини святым та святам, зокрема Сергію Радонезькому, великомуч. Димитрію, св. кн. Борису та Глібу; Збірник (№ 5) „Припелы” – величання князям Федору Ярославському, Михайлу Чернігівському, прпд. Сергію, страсотерпцю Димитрію, Петру митрополиту Московському та ін.; Трезвони (№ 16, арк. 195, 211) – піснеспіви Михайлу та Арсенію Тверським.

У РК (№ 12, арк. 45–46 та № 14, арк. 129–131) у піснеспівах Обиходу згадується цар Феодор Олексійович та його сім'я. У Збірнику (№ 16 на арк. 108) вміщено тропар „о многолетном государском здравіи” царя Іоанна Олексійовича та Петра Олексійовича.

Крім того, інформацію про походження та інші цікаві моменти історії та побутування РК, а саме про її власників, переписувачів, шляхи міграції книги тощо можна отримати із маргінальних записів на кришках оправи та у тексті.

Так, РК (№ 3) надійшла до бібліотеки Київської духовної академії з Чорнобиля у 1861 р. Зі скрепи XVII ст. дізнаємося, що ця книга належала Церкві Богоявлення Господня. На верхній кришці оправи маємо вказівку на її власника початку XIX ст.: „Сия книга глаголемая Ерѣмологъ Ивана Данилова Єлисеєва”.

РК (№ 5) – на арк. 300 запис скорописом XVII ст.: „Сии тетради Вторка Козмина Сна колмогорца”, а на внутрішній стороні нижньої кришки оправи запис: „Сия книга ірмосы волока пенезжского црковная положил сию книгу в домъ пресвятыя бдцы чтнаг ея Благовещения Григорей Иванов Попов”.

РК (№ 6) на арк. 188 містить власницький запис скорописом другої половини XVII ст.: „Ивана аверкиева манданова деревни Мартонлы ильинскаго погоста писал в жизни своеи в пятидесятилетех по благословенію собѣственна писал на преходъ преде[л?] вечн[и]. ефимовны”.

РК (№ 8) надійшла до бібліотеки Київської духовної академії від єпископа Ковенського Євгенія у 1876 р. На арк. 3 – напівстертий

запис олівцем: „Книга Великай ... владычныхъ празниковъ прихода [обительскаго]”. Інформація про власника книги міститься на нижній кришці оправи: „Сия книга певчия Никитичи деревни [Силавинова]...Иванъ Никитичъ 1821 года месеца феврала 2 дни [я] ниже подписавшие...”.

РК (№ 10) на арк. 1, 10, 18 має записи: „Принадлежитъ Почаевской Лаврской Бібліотеке 1854 г.”; на арк. 151–151 зв. – записи скорописом першої половини XVIII ст.: „Во славу Святыя единосущныя и животворящия троицы Отца и Сына и Святаго Духа. Повелениемъ благочестивейшего Государя Царя и великого князя Петра Алексеевича всеа Росіи и при благородномъ Государе нашемъ царевиче Алексее Петровиче всеа Росія и приосвященныя митрополитахъ и епископахъ и епископахъ [месту] патриаршеств[...]. Куплена Сия книга глаголемая Ирмолой Окрай и Триодъ и святцы в нихъ в лета от Сотворения мира 7222-го ...”. „Сия книга глаголемая Ирмологій и Октай двенадцати миней и святцы и славники села [Уляновскаго] Ивана Ерофеева сына [Макунина] а куплена в городе Ерославле 1714 го[ду] сентября второго”.

У РК (№ 12) на арк. 60 є запис скорописом першої половини XVIII ст.: “Сия книга глаголемая минея церковная клад от дьяка (?), милостию божиею и Великихъ Лукъ Семена Лукича”.

У РК (№ 13) на внутрішній стороні верхньої кришки оправи запис скорописом XVII ст.: „Болховскаго уезда села Ребинокъ Церкви Собора Пресвятыя Богородицы. Сія книга Ермологій дана денег по 3 р.” На внутрішній стороні нижньої кришки оправи є два записи скорописом XVII ст.: „Сия книга столника Александра Ивановича Опухтина” та „Сия книга Михайла Александрова сына Опухтина”.

Записи у РК (№ 14) свідчать, що „Сия книга новонаречьної цркви стага праведнаго Иоанна Чюдотворца священнодіякона силы дмитриева сына попова” (арк. 97 зв.), а „переплеталь сию книгу цркви стага праведнаго чюдотворца прокопия священныи диякон Михаило Кириловъ сынъ си а от работы взялъ семь копеекъ” (арк. 215).

РК (№ 16) вміщує запис на арк. 133 зв.: „Чюдова монастыря головщика Афанасия Колязинца тетрадь певчая”.

Отже, вивчення музичних рукописних книг повинно відбуватися у взаємозв'язках кодикології як науки про рукописну книгу з мистецтвознавством. Лише поєднавши зовнішній та внутрішній аналіз складової рукописної книги, можна дослідити процес розвитку музичної рукописної спадщини й простежити еволюцію церков-

ного співу та письмових форм його передачі в контексті духовної культури України.

Таблиця. Основні характеристики півчих рукописів XVI–XVII ст.

№ п/п	Шифр	Назва	Дата	Фонетична редакція тексту	Розспіви, вказані в тексті
1	2	3	4	5	6
1	Ф. 160, од. зб. 614	Збірник (Ірмологій, Азбука перелік, Октоїх, Стихири місячні на рік, Стихирар пісний, Стихири євангельські та ін.)	30–40-і роки XVI ст.	роздільномовна	[знаменний, нотація безпозначкова, “демество”]
2	Ф. I, од. зб. 11962	Ірмологій – Октоїх (уривки)	80–90-і роки XVI ст.	переважно роздільномовна	[знаменний, нотація безпозначкова]
3	Ф. 312, од. зб. 113	Ірмологій з розніками – Обихід (уривок)	початок XVII ст.	роздільномовна	[знаменний, нотація безпозначкова]
4	Ф. 301, од. зб. 148 л	Збірник (Ірмологій з розніками, Обихід, Октоїх, Азбука перелік, Праздники, Стихири місячні на рік, Стихири євангельські та ін.)	10–20-і роки та 40–50-і роки XVII ст.	роздільномовна	[знаменний, нотація безпозначкова], “зуевское”]
5	Ф. 301, од. зб. 115 л	Збірник (Ірмологій з розніками, Осмогласник, Обихід вечірні, утрени та обідні)	20–30-і роки XVII ст.	роздільномовна	“знамя” (нотація безпозначкова), “путь”]
6	Ф. 301, од. зб. 97 л	Ірмологій (“Фиты и строки мудрые” з ірмосів) – Обихід (уривок)	30–40-і роки XVII ст.	переважно роздільномовна	“знамя” (нотація безпозначкова), “путь”]
7	Ф. 301, од. зб. 94 л	Ірмологій (уривок)	перша чверть XVII ст.	роздільномовна	[знаменний, нотація безпозначкова]
8	Ф. 301, од. зб. 644 п	Двоєнадесятні праздники – Тріодь пісна та цвітна	50–60-і роки XVII ст.	роздільномовна	„знамя” (нотація безпозначкова та позначкова безпризначна), „путь”, „болшее знамя”]
9	Ф. 301, од. зб. 199 л	Стихири святкові (уривки) у складі Мінеї	60-і роки XVII ст.	роздільномовна	[знаменний, нотація безпозначкова]
10	Ф. 313, од. зб. 32	Ірмологій з розніками – Октоїх	60–80-і роки XVII ст.	новоістинномовна	[знаменний, нотація позначкова безпризначна та призначна]

1	2	3	4	5	6
11	Ф. 301, од. зб. 344 п	Ірмологій з розни- ками	60–80-і роки XVII ст.	новоістинномовна	знаменна позначко- ва, безпризначна та призначна
12	Ф. 301, од. зб. 4	Збірник (Обихід (вечірня), Обихід пісний, Октоїх, Ір- мологій)	70–80-і роки XVII ст.	новоістинномовлен- нева	[знаменний, нотація позначкова, безприз- начна та призначна], “путь”, “демество”, “болшой”, “монас- тырская”
13	Ф. 301, од. зб. 345 п	Збірник (Ірмо- логій з розника- ми, Октоїх, Оби- хід, Обихід піс- ний, Праздники)	60–80-і роки XVII ст.	новоістинномовлен- нева	“знамя” (нотація поз- начкова, безпризнач- на та призначна), “путь”, “болший”
14	Ф. 301, од. зб. 150 л	Обихід	70–80-і роки XVII ст.	новоістинномовлен- нева	“знамя” (нотація поз- начкова безпризнач- на), “путь”, “кіевская”, “болгарская”, “монас- тырская”, тифинское”
15	Ф. 301, од. зб. 149 л	Збірник (Обихід, Октоїх, Ірмологій з розниками, Оби- хід пісний, “описа- ние знамени пре- меннаго”)	60–90-і роки XVII ст.	новоістинномовлен- нева	[знаменний, нота- ція позначкова без- призначна та приз- начна], “демество”, “путь”, “греческой”
16	Ф. 301, од. зб. 176	Обихід – Трезвони	60–90-і роки XVII ст.	новоістинномовлен- нева	“знамя” (нотація поз- начкова, безпризнач- на та призначна), “путь”, “греческое”, “кириловская”, “ти- финское”

Перелік довідників філіграней

1. *Водяные* знаки рукописей России XVII в.: По материалам Отдела рукописей ГИМ / Сост. Т.В. Дианова, Л.М. Костюхина. – М., 1980.

2. *Герасимов А.А.* Филигранные XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения. – М., 1963.

3. *Дианова Т.В.* Филигранные XVII–XVIII вв. “Герб города Амстердама”. – М., 1998. – С. 168: ил. 131.

4. *Дианова Т.В.* Филиграни XVII–XVIII вв. „Голова шута” // Тр. ГИМ. – М., 1996. – Вып. 94. – С. 166, ил. 120.
5. *Клепиков С.А.* Филиграни и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII–XX вв. – М., 1959.
6. *Лихачев Н.П.* Палеографическое значение бумажных водяных знаков. – СПб., 1899. – Ч. 1–3.
7. *Мацюк О.Я.* Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.). – К., 1974.
8. *Филиграни XVII века по старопечатным книгам Украины и Литвы из фонда ГИМ : Каталог / Сост. Т.В. Дианова.* – М., 1993. – 193 с.: 1044 ил.
9. *Филигрань “Кувшин” XVII в. /Сост. Т.В. Дианова.* – М., 1989. – 28 с.
10. *Briquet.* Les filigranes. Dictionaire historique des margues du papier des leur apparition vers 1282 jusqu’en 1600. – Leipzig, 1923. – Т. 1–4.
11. *Churchill W.A.* Watermarks in paper in Holland, England, France etc., in the XVII and XVIII centuries and their interconnection. – Amsterdam, 1935.
12. *Heawood E.* Watermarks mainly of the 17th and 18th centuries. – Hilversum, 1950. – Vol. 1. – (Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia).
13. *Laucevicius E.* Paperius Lietuvoje XV-XVIII a. – Vilnius, 1967.
14. *Lindt J.* The paper-mills of Berne and their watermarks 1465–1859. – Hilversum, 1964. – Vol. 10.
15. *The Nostitz paperz.* – Hilversum, 1964. – Vol. 5.
16. *Tromonin’s watermark album* (Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia. – Hilversum, 1964. – Vol. 11.
17. *Uchastkina Z.W.* A history of Russian hands papermills and their watermarks. – Hilversum, 1962. – Vol. 9

¹ *Корній Л.П.* Історія української музики. – К. та ін., 1996. – Ч. 1: (Від найдавніших часів до середини XVIII ст.). – С. 62–71; *Келдыш Ю.В., Левашова О.Е.* История русской музыки : Учебник. – 4-е изд. – М., 1990. – Вып. 1: С древнейших времен до середины XIX века. – С. 43. *Ясіновський Ю.П.* Українська сакральна монодія: історія, тексти, музично-стильові наверстування : Автореф. дис. ... д-ра мистецтвознавства. – К., 1998. – С. 14.

² Арх. Юго-Зап. России. – 1904. – Т. 12, ч. 1 – С. 21.

³ *Конотон А.* Строчное многолосие в литургической практике XVII в. //

Гимнология : Учен. зап. науч. центра рус. церкви : Музыка. – М., 2000–2001. – С. 380 – 383.

⁴ Певческие рукописи в собрании библиотеки РАН : Кат. выставки. – СПб., 1994. – С. 9–10.

⁵ *Смоленский С.В.* О древне-русских певческих нотациях: историко-палеографический очерк. М., 1901. – С. 33.

⁶ *Петров Н.И.* Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве. – М., 1891–1904. – Вып. 1–3; *Петров Н.И.* Описание рукописных собраний Церковно-археологического музея при Киевской Духовной Академии. – К., 1875–1879. – Вып. 1–3.

⁷ *Лебедев А.А.* Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии. – Саратов, 1916. – Т. 1.

⁸ *Маслов С.И.* Описание рукописей Историко-филологического Института князя Безбородко в г. Нежине. – М., 1900. – Т. 1.

¹⁰ *Березин В.* Описание рукописей Почаевской Лавры, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии. – К., 1881.

¹¹ *Щеголова С.А.* Описание рукописей Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича. – Пг., 1916.

¹² *Смоленский С.В.* Указ. соч. – С. 56 – 57.

¹³ *Бражников М.В.* Архивная обработка певческих рукописей // *Вопр. архивоведения.* – 1965. – № 2 – С. 54; *Он же.* Краткие методические рекомендации и схемы по описанию древнерусских певческих рукописей // *Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописных книг.* – М., 1973. – Вып. 1. – С. 141.

¹⁴ *Фролов С.В.* Многораспевность как типологическое свойство древнерусского искусства // *Проблемы русской музыкальной текстологии (по памятникам русской хоровой литературы XII–XVIII вв. / Сост. А.С. Белоненко.* – Л., 1983. – С. 44–45.

¹⁵ *Корний Л.П.* Указ. пр. – С. 144.